

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yay., Konya 2012, 208 s., ISBN:978-975-6527-97-9

Cihan Çakmak*

Erhan AYDIN'ın Eski Türk Yazıtları üzerinde yapmış olduğu çok sayıda çalışmadan biri olan Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor) adlı eseri Ön Söz, Kısaltmalar ve *Giriş* bölümlerinin ardından *Runiform (Runik) Yazı, Eski Türk Yazıtlarının Bulunuşu ve İlk Çalışmalar, Eski Türk Yazıtlarının Bulunduğu Yerler (Moğolistan Yazıtları, Yenisey Yazıtları; Numaralandırılmış Yenisey Yazıtları, Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları, Dağlık Altay Yazıtları, Kırgızistan Yazıtları, Köl Tegin'in Kimliği ve Yazıtı, Bilge Kağan'ın Kimliği ve Yazıtı, Tonyukuk'un Kimliği ve Yazıtı, Ongi Yazıtı, Küli Çor'un Kimliği ve Yazıtı, Dizin ve Kaynaklar* bölümlerinden oluşmaktadır.

Önsöz bölümünde (s. 3-5) yazar Eski Türk Yazıtlarının Türklerin bilinen en eski yazılı metinleri olduğundan, bugün Doğu Avrupa'da ele geçmiş yazıtlarla birlikte elimizde runiform alfabe ile yazılmış beş yüzün üzerinde yazıt bulunduğundan, bu yazıtların büyük bölümünün Yenisey ve Moğolistan coğrafyasında yer aldığından söz ettikten sonra eserde hem tarihsel anlamı hem de satır sayısının fazla olması nedeniyle Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk I ve II, Ongi ve Küli Çor Yazıtlarının runiform alfabe ile metni, yazı çevrimi (transkripsiyon) ve Türkiye Türkçesi çevirisine yer vermiştir. Yazar eserinin her ne kadar Türk Dili ve Edebiyatı ile Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümleri için ders kitabı niteliğinde olsa da bilimsellikten hiçbir şekilde ödün vermediğinden söz eder. Bunun yanı sıra eserde harflerin çözüldüğü ilk günden bu güne kadar yazıtlardaki sözcük ve söz öbekleri hakkında yapılan yorumların, yeni okumaların ve anlamlandırmaların da dikkate alındığını, metinlerin Türkçeye aktarımında elden geldiğince kelime kelime çevrilmeye çalışıldığını, yorumlardan ve geniş çevirilerden kaçınıldığını vurgulamıştır.

Kısaltmalar (s. 6-8) bölümünde yazar lehçe (Özb., Alt., Tel.), dergi (AOH - Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, TDAYB, TDEAB), yazıt (BK, KT, O, T), eser ismi gibi 55 adet kısaltma ile bunların karşılıklarına yer vermiştir.

* Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ÇANKIRI. cihancakmak1818@gmail.com

Giriş'te (s. 9-12) Kl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarının hem hacim hem de içerik bakımından önemine değinen yazar bugüne kadar söz konusu yazıtlar üzerinde Hüseyin Namık ORKUN, Muharrem ERGİN ve Talāt TEKİN'in eserleri dışında neşir çalışmalarının olmadığından söz eder. Son yıllarda yazarın şine Usu Yazıtı (2007) ve 2011 yılında yayımlanan *Uygur Kağanlığı Yazıtları* adlı alışması, Osman MERT'in 2009 yılında yayımladığı Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından *Tes, Tariat, şine Us* başlıklı çalışması ile Hatice şirin USER'in 2009 yılında yayımladığı *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi* adlı kitabının ülkemizde yapılan neşir çalışmaları olduğundan söz etmiştir. Ülkemizde gerek devlet gerekse de özel üniversitelerin pek çoğunda Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bulunmasına karşılık eski Türk yazıtlarının en önemlileri üzerinde ders kitabı niteliğinde çalışmaların olmamasının eksikliğinden söz eden yazar, elimizdeki çalışmanın bu eksikliği gidermek amacıyla yazıldığından ve çalışmasında yazıtların runiform alfabe ile yazımı, yazı çevrimi ve Türkçeye çevirisini alt alta verdiğini ve böylelikle bu harfleri öğrenmek isteyen araştırmacılara kolaylık sağladığını ifade etmiştir.

Runiform (Runik) Yazı (s. 13-17) başlıklı birinci bölümde yazar runiform alfabenin niteliği ve kökeni ile ilgili tartışmalara değinmiş, Köktürk alfabesinin kaç harften veya işaretten oluştuğu, alfabenin menşei ve ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili çeşitli görüşlere yer vermiştir

Eski Türk Yazıtlarının Bulunuşu ve İlk alışmalar (s. 18-25) kısmında AYDIN, runiform alfabe ile yazılmış Türk Yazıtlarının bulunuşu, yazıtlardan ilk defa kimlerin bahsettiği ve harflerin çözülüş aşamasının yanı sıra yurt dışı ve yurt içinde yapılmış ilk çalışmalar hakkında etrafıca bilgi vermiştir.

Eski Türk Yazıtlarının Bulunduğu Yerler (s. 25-32) başlıklı üçüncü bölüm kendi içinde *Moğolistan Yazıtları* ve *Yenisey Yazıtları* olmak üzere iki kısma; *Yenisey Yazıtları* başlıklı bölüm ise *Numaralandırılmış Yenisey Yazıtları* ve *Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları* olmak üzere kendi içinde iki alt başlığa ayrılmıştır.

Moğolistan Yazıtları (s. 25-27) başlıklı bölümde söz konusu yazıtlarla ilgili yapılmış çalışmalardan bahsedilmekle birlikte Moğolistan'da bulunan (Altan Had I, Altan Had II, Arhanan, Ait Nuur I, Ait Nuur II, Ait Nuur III, Baga Oygor I, Baga Oygor II, ...) 101 adet runiform yazıtın envanterine yer verilmiştir.

Yenisey Yazıtları bölümünün *Numaralandırılmış Yenisey Yazıtları* (s. 29) (E 1. Uyuk Tarlak, E 2. Uyuk Arjan, E 3. Uyuk Turan, E 4. Ottuk Daş, E 5. Barık 1, ...) alt başlıklı bölümde 154 adet; *Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları* (s. 32) (Lisi'ya I, Lisi'ya II, Kök Haya, Kunya Dağı Kaya Yazıtı, Beyskoye Köyünden Gümüş Kama, ...) alt başlığında ise 10 adet olmak üzere toplam 164

adet yazıtın envanter bilgilerine yer verilmiştir.

Dağlık Altay Yazıtları (s. 32-33) (A 1. Adır Kaya, A 2. Bely-Boom I, A 3. Bely-Boom II, A 4. Biçiktu-Boom I, A 5. Biçiktu-Boom II-1, ...) başlıklı bölümde ise 82 adet yazıtın künyesine yer verilirken *Kırgızistan Yazıtları* (s. 34) (Talas I, Talas II, Talas III, Talas IV, Talas V, ...) başlığı altında 36 adet yazıt kaydedilmiştir.

Köl Tegin'in Kimliği ve Yazıtı (s. 35-67) bölümünde Köl Tegin'in II. Köktürk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kardeşi ve 692 yılında ölen Elteriş Kağan'ın oğlu olduğundan söz edildikten sonra *Köl Tegin* ad öbeğindeki *Köl* sözcüğü üzerindeki görüşler üzerinde durmuştur. Runiform alfabenin ö ile ü harflerini ayırt etmemesi nedeniyle ancak başka alfabelerle yazılmış Türkçe metinlerin çözümlemeye yardımcı olacağını belirten yazar, unvanı ilk okuma önerilerinin daha çok *kül* biçiminde olduğundan, *köl* biçimindeki okuma gayretlerinin temelinde ise *Divanü Lûgati't-Türk*'teki *köl irkin* "aklı göl gibi toplanmış, dolmuş" anlamının olduğunu, Osman Fikri SERTKAYA'ya göre ise bunu ilk kez öne süren kişinin Necib ASIM olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Osman Fikri SERTKAYA, Osman TURAN, Tahsin BANGUOĞLU, Mehmet ÖLMEZ, L. BAZIN, Ahmet TEMİR, G. DOERFER, B. YA. VLADIMIRTSOV ve R. GIRAUD gibi önemli bilim adamlarının söz konusu unvanın okunuşu ve anlamlandırmasıyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Ardından Köl Tegin Yazıtı'nın *Güney* (s. 39-44), *Doğu* (s. 44-59), *Kuzey* (s. 59-64), *Kuzey-Doğu* (s. 64), *Güney-Doğu* (s. 65), *Güney-Batı* (s. 65) ve *Batı Yüzleri* (s. 65-66)'nin ardından *Kaplumbağa Altlıktaki Yazıt* (s. 66) ve *Kaplumbağa Altlıktan Kopan Parça* (s. 66-67)'nin sırayla üstte yazıtın runiform alfabe ile metni, ardından yazı çevrimi (transkripsiyon) ve Türkiye Türkçesi aktarmasına yer verilmiştir.

Bilge Kağan'ın Kimliği ve Yazıtı (s. 69-102) bölümünde II. Köktürk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı olan Bilge Kağan'ın babası Elteriş Kağan'ın öldüğünde sekiz yaşında olduğundan dolayı tahta amcası Kapgan Kağan'ın geçtiği, Kapgan'ın ölümünün ardından bu kez tahta oğlu İnel Kağan'ın tahta geçmesi üzerine Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tegin'in bu durumu kabul etmeyerek İnel Kağan ile maiyetindekileri kılıçtan geçirerek ağabeyi Bilge'yi tahta oturttuğundan, Bilge Kağan'ın 734 yılında Buyruk Çor adlı biri tarafından zehirlendiği ve 25 Kasım 734 tarihinde öldüğünden söz etmiştir. Ardından *Bilge Kağan* adındaki *bilge*'nin kaynaklarda ne şekilde geçtiği konusunda başta İbrahim KAFESOĞLU'nun Çin kaynaklarında görülen üç ad olan: Mo-kü, Mo-ki-lien ve P'i-kia isimlerinden özellikle sonda yer alan *P'i-kia*'nın *Bilge* unvanının Çince söylenişi olduğu fikrine yer verilmiştir. KAFESOĞLU'nun ardından W. BANG, G. SCHLEGEL ve V. RYBATZKI'nin *Bilge* unvanıyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Bilge unvanıyla ilgili görüşlerin ardından Bilge Kağan Yazıtı'nın Köl Tegin Yazıtından birkaç cm daha yüksek olup doğu yüzünde 41, güney yüzünde ise 15 satır bulunduğundan, yazıtın Türkçe ve Çince yüzlerinin her ikisinin de Köl Tegin Yazıtından daha harap durumda olduğundan söz eden yazar, önceleri 3 parça hâlinde ve kırık vaziyette olan yazıtın 2001 yılında Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı'nın ortaklaşa çalışmasıyla Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi'nin (MOTAP) sonucunda Koşo-Çaydam bölgesindeki depo-müzeeye taşınmış ve hâlen Köl Tegin Yazıtı ile birlikte aynı müzede bulunduğunu belirtmiştir.

Bilge Kağan Yazıtı'nın *Kuzey Yüzü* (s. 71-77), *Doğu Yüzü* (s. 77-96), *Güney-Doğu Yüzü* (s. 96), *Güney Yüzü* (s. 96-100), *Güney-Batı Yüzü* (s. 100-101) ve *Batı Yüzü* (s. 101-102)'nün önce runiform alfabe ile metni, ardından transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesi aktarmasına yer verilmiştir.

Tonyukuk'un Kimliği ve Yazıtı (s. 103-124) bölümünde yazar Tonyukuk'un kimliğinin Köl Tegin ve Bilge Kağan'a göre daha karışık olduğunu belirttiikten sonra buna gerekçe olarak da yazıtın ilk cümlesini gösterir: *bilge tonyukuk ben özüm tavgaç ėline kıl'ıntum türk bodun tavgaçka körür erti* "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde doğdum. (O sıralar) Türk halkı Çin'e tâbi idi." Bunun ardından söz konusu adla ilgili Ali U. ELÖVE, R. GIRAUD, V. M. NADALYEYEV, Marcel ERDAL, Osman Fikri SERTKAYA, J. P. ROUX, A. TAŞAĞIL ve F. HIRTH gibi araştırmacıların düşüncelerine yer veren yazar Tonyukuk'un kimliği ile ilgili de önemli sorunların bulunduğunu, HIRTH'un Çin kaynaklarında geçen Ashihte Yüen-zhen ile Tonyukuk'un aynı kişiler olduğunu öne sürdüğünü fakat Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden hareketle bu iki kişinin aynı kişi olmasının mümkün olmadığını belirttiikten sonra Tonyukuk taşının iki taştan oluştuğu, birinci taşın diğerine göre daha sağlam durumda olduğu, yazıtın bizzat Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğinden bahseder.

Tonyukuk Yazıtı 1. Taş Batı Yüzü (s. 106-108), *1. Taş Güney Yüzü* (s. 108-111), *1. Taş Doğu Yüzü* (s. 111-113), *1. Taş Kuzey Yüzü* (s. 113-117); *2. Taş Batı Yüzü* (s. 117-119), *2. Taş Güney Yüzü* (s. 120-121), *2. Taş Doğu Yüzü* (s. 121-123), *2. Taş Kuzey Yüzü* (s. 123-124) bölümlerinde yazar ilk olarak runiform alfabe ile metni, ardından transkripsiyonunu, ardından da Türkiye Türkçesi aktarmasını vermiştir.

Ongi Yazıtı (s. 125-134) 1891 yılında N. M. YADRINTSEV tarafından Ongiyin gol ırmak sistemi içerisinde bulunan Taramel yakınlarında bulunmuş, bugünkü Moğolistan'ın Övörhangay Aymag, Uyanga Sum, Maantiin Burd bölgesinde, Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarının dikilmiş olduğu Koşo Çaydam'ın 160 km güneyinde bulunduğunu ifade eden yazar, bahsi geçen yazıtta II. Köktürk Kağanlarından Elteriş, Kapgan ve Bilge Kağan'dan söz edilmesinin yanı sıra hem Köl Tegin yazıtının doğu yüzünün tepeliğinde bulunan dağ geçisi

hem de yılanı andıran soy damgası bulunması münasebetiyle Ongi Yazıtı'nı Bilge Kağan, Köl Tegin, Tonyukuk I, II yazıtlarından sonra önemli bir yazıt olarak değerlendirmektedir.

Yazıtın, A-shih-na hanedanından Bilge İşvara Tamgan Tarkan adına dikildiğini, bu kişinin babasının El Etmiş Yavgu, kardeşinin de İşvara Tamgan Çor olduğunu yazıttaki cümlelerden anlamak mümkündür. Yine yazıtta adı geçen El-etmiş Yavgu'nun kimliği noktasında V. E. Voytov'un Yavgu'nun To-si-fu olduğundan söz eder. Saadettin GÖMEÇ ise To-si-fu'nun Türkçe adının İl-Çor olabileceğini öne sürdükten sonra To-si-fu'nun kimliği hakkında iki alternatif olabileceğini, bunlardan birincisinin Elteriş ve Kapgan'ın diğer bir kardeşi, ikincisinin ise Bilge Kağan ve Köl Tegin'in bir diğer kardeşi olduğunu, bunlardan birinci olasılığın daha güçlü olduğunu belirtir. M. DOBROVITS de El Etmiş Yavgu'nun Kapgan zamanında sol şad olarak atanan To-si-fu olduğunu iddia eder.

Ongi Yazıtı'nın tarihlendirmesinin de oldukça problemliliğini ifade eden yazar bu konuda RADLOFF, CLAUSON, L. BAZIN, Osman F. SERTKAYA, DOBROVITS, T. TEKİN, V. RYBATZKI, S. KLYAŞTORNIY, M. ERDAL ve TRYJARSKI gibi önemli isimlerin görüşlerine yer verdikten sonra yazıtın tamamını yayımlayan bilim adamlarını sıralamıştır: RADLOFF (1895b: 243-256), ORKUN (1936:125-132), ONOGAWA (1950: 413-451), CLAUSON (1957: 177-192), MALOV (1959: 7-11), AYDAROV (1963: 81-88), TEKİN (1968: 255-256 ve 291-292), AYDAROV (1983: 127-161), SAWADA (1984: 94-110), NIU (1987: 39-49), RECEBOV-MEMMEDOV (1993: 43-57), ÖSAWA (1999a: 129-136), DOBROVITS (2001: 147-150), KARJAUBAY (2003: 126-146), BERTA (2004: 207-225), AYDIN (2008b: 21-38), ŞİRİN USER (2009a: 468-469), ERDAL (2011: 363-372), ÖSAWA (2011b: 167-195). Bunun ardından yazar Ongi Yazıtıyla ilgili bazı sorunları ele alan makale ve bildirimleri bulunan bilim adamlarına da yer vermiştir: KATONA (1925), NEMETH (1926), RADJABOV (1966), RADJABOV (1970), TRYJARSKI (1974), SAWADA (1983), VOYTOV (1989), SAWADA (1991), ÖSAWA (1999b), DOBROVITS (2004), ÖSAWA (2007), ÖSAWA (2008).

Ongi Yazıtı'nın *Doğu Yüzü* (s. 129-131), *Kuzey Yüzü* (s. 131-132), *Ek Yazıt (Yatay Satır)* (s.132-133) ve *Balbaldaki Yazıt* (s. 133-134)'ın ilk olarak runiform alfabe ile metnine ardından transkripsiyonuna, arkasından da Türkiye Türkçesi aktarmasına yer vermiştir.

Küli Çor'un Kimliği ve Yazıtı (s. 135-149) başlıklı bölümde Küli Çor Yazıtı'nın 1912 yılında W. KOTWICZ tarafından Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un 200 km. güneyinde, Töv Aymag sınırları içindeki Delgerhan sum'unun 30 km. kuzeyinde, İx-Xöşööt (Ikhe-Khushotu) denilen yerde bulunduğu, yazıtta 30 satır bulunduğu, 29. satırın ise tamamen silik durumda olduğundan, 27, 28 ve 30. satırlardan yazıtın yazıcısı ve anlatıcısı hakkında bilgi sahibi olmanın mümkün olduğundan bahsedilmektedir.

Yazıt kahramanının adı, yazıtın her yerinde *Küli Çor* biçiminde yazılmıştır. Bu ad veya unvan birliğinin yazıt üzerinde çalışan pek çok araştırmacı tarafından *Küli Çor* biçiminde okunduğunu belirten yazar bu okuyuşun dışında BAZIN (1991: 163), SERTKAYA (1984), GÖMEÇ (1999), BARUTÇU ÖZÖNDER (2000: 123) ve ERDAL (2004: 249) *Köl İç Çor*; BERTA (2004: 1), KEMPF (2004: 45) *Köli Çor*; ŞİRİN USER'in (2009a: 470-471) ise *Kül İç Çor* şeklinde okumayı tercih ettiğini belirttikten sonra kendi fikrini şu şekilde ifade etmektedir: “*Küli Çor* unvan veya ad birliğinin ilk sözcüğünün sonundaki tanımlanamayan *i* sesi, yazıt üzerinde çalışanları, unvanın veya adın ne olduğu konusunda farklı okumalara itmiştir. Bu *i* sesinin ön tarafı tanıdık bir unvan olduğu için arka tarafında yani çor unvanının önünde bir *iç* sözcüğü tasarlanmak istenmiştir. *Köl İç Çor* veya *Kül İç Çor* okumanın temelinde tanımlanamayan *i* sesi yatmaktadır, denilebilir.”

Yazıtta adı geçen Küli Çor'un Kapgan Kağan zamanında mı yoksa Bilge Kağan zamanında mı öldüğü ve yazıtın dikildiği tarihin hâlâ belirsizliğini koruduğunu belirten yazar, yazıtın KOTWICZ-SAMOYLOVIÇ (1928: 60-107), ORKUN (1936: 133-151), MALOV (1959: 25-30), TEKİN (1968: 257-258 ve 293-295), AYDAROV (1970), AYDAROV (1971: 334-338), CLAUSON-TRYJARSKI (1971: 7-33), BOLD (1990), RECEBOV-MEMMEDOV (1993: 128-134), HAYASHI-ÖSAWA (1999: 148-157), TEKİN (2000: 225-226), KARJAUBAY (2003: 226-235), BERTA (2004: 1-24), JOLDASBEKOV-SARTKOJAULI (2005: 323-346), ŞİRİN USER (2009a: 470-471) ve AYDIN (2012b: 251-272) tarafından tamamının yayımlandığını, HAMILTON (1974), SERTKAYA (1984), GÖMEÇ (1999), DOBROVITS (2005), (2008) ve AYDIN (2011a) gibi bilim adamlarının da Küli Çor Yazıtıyla ilgili çeşitli konuları işleyen makale ve bildirilerinin bulunduğunu belirtmiştir.

Küli Çor Yazıtı'nın *Batı Yüzü* (s. 143-145), *Doğu Yüzü* (s. 145-149) ve *Güney Yüzü* (s. 149) ve *Batı Yüzündeki Yatay Satır* (s. 149) bölümlerinin önce runiform alfabe ile metni, altında transkripsiyonu, onun altında da Türkiye Türkçesi aktarmasına yer verilmiştir.

Dizin (s. 151-191) bölümünde yazıtlarda geçen kelimelerin anlamlarına da yer veren yazar, *Kaynaklar* (s.193-208) başlığı altında yazıtlar üzerinde yapılmış çalışmaların geniş bir listesini bu alanda çalışan araştırmacıların istifadesine sunmuştur.

Sonuç olarak Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk I, II, Ongi ve Küli Çor Yazıtlarının harflerin çözüldüğü ilk günden bu güne kadar geçen süre içerisinde sözcük ve söz öbekleri hakkında yapılan yorumların, yeni okumaların ve anlamlandırmaların da dikkate alınması eserin önemini ortaya koymaktadır. Erhan AYDIN'ı bu kapsamlı ve değerli çalışmasından dolayı kutlar, eserinin Türklük bilimine hayırlı olmasını temenni ederiz.